

Сүйіндік Тілегенұлы – ағартушы ақын

Кезінде Мұхтар Әуезов «...қазақ әдебиетіндегі кітаби ақындар жүз елуден астам» деп атап көрсеткенімен, «Ақын-жыраулар» жинағында, Қазақ Совет энциклопедиясында ақынның сексен шақты ғана мұрасы қамтылған. Басқалары туралы мәлімет кездеспейтін. Кейінгі жылдардағы ізденістердің нәтижесінде біз жүйелеп жүрген «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебіндегі» қырық бес ақынның әдеби мұралары табылып отыр. Солардың бірі – ағартушы ақын Сүйіндік ТІЛЕГЕНҰЛЫ.

Сүйіндік ақын мұрасы – біздің ұзақ жылғы зерттеуіміздің жемісі. Ақынның өмірбаяны мен әдеби мұраларын халық мұрасын жинаушы Қысыраубек Амантаев 1957 жылы ақынның бел баласы Үсіпбек ақынның өз аузынан жазып алады. Ол кезде Үсіпбек 83 жаста екен. «Қартайған соң ақындықты қойған, бұрынғыдай ел араламайтын болыпты. Бірақ, ақын өлеңінің бәрін жатқа білетін ақыл-өсі жетік, анатомиялық құрылысы да мықты адам екен. Әсіресе, одан «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат» дастандарын жазып ала алмағаныма өкінемін. Тілеп Жүсіпбековтің айтуына қарағанда, «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат» дастандарының әуелгі шығарушысы – Сүйіндік ақын. Мүмкін бұл бір нұсқасы шығар (Өкінішке қарай, бұл екі дастан да әл-әзірге табылмай отыр). Бірақ, Сүйіндіктің атына байланысты «Шәкір-Шәкірат» дастанының табылуы екіталай. Сүйіндік ақынның «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат», «Әміре» сияқты идеялық жағынан ұстамды, көркемдік жағынан тамаша дастандарымен қатар, «Шәмшар патша – Қарын дәу» сияқты көркемдігі әлсіз дастаны да бар. Бірақ, Сүйіндік ақынның стилін, идеясын түсіну үшін әдеби мұраларын толық жинауды дұрыс деп таптым. Оның қысқа сюжетті мысал өлеңдерінде өз тұсындағы ел билеуші өкімдерді, патшаны астарлы сөздермен сыналса, Мұхаммед пайғамбарды дәріптейтін мысал өлеңі де бар. Сүйіндік ақын термелерінде өз заманындағы зорлықшыл озбыр Төйтегі сияқты болыстарды қатты өшкереушілік бар. Оның мұндай өлеңдерін баласы Үсіпбек көп білетін еді» депті Қ.Амантаев.

Сүйіндік ақын 1827 жылы Қаратаудың өтегіндегі (Жамбыл облысы мен Түркістан облысы шекараласатын жер) Қошқар ата деген жерде дүниеге келіп, сол жерде қайтыс болған. Руы

байқалады. Алақушік Бәйгелі деген кісі Сүйіндік молдаға сауып іше тұруына бір бұзаулы сиыр беріпті. Сонда Сүйіндік молда:

Жасымнан көп адаммен болдым жолдас,

Жаман адам жақсыны қадірге алмас.

Үрмет қылып сыйладың сиыр беріп,

Молдаңның иншалла көңілі қалмас.

Ел құмар Қызылқұмның пәктісіна,

Ер жігіт елдік қылар қастысына.

Байке, қызметінді ұмытпаспын,

Қаңлының ел мақтарлық бастысына, – деген екен.

Ақынның табан астында суырып салған осындай өлеңдері де аз болмағаны аңғарылады.

Сүйіндіктің ақындық жолға түсуіне өте жас кезінен бастап оқыған «Сал-сал», «Зарқұм», «Мың бір түн», «Тотынама» сияқты кітаптар қатты әсер еткендігін өзі балаларына айтып отырады екен. Қазақтың ел аузындағы ертегілерін, тұрмыс-салт жырларын көп білуі ақындығына алғышарт болған. Ақынға әкесі Тілегеннің де «ақын», «молда» деген атқа ие болуы да аз әсер етпеген сыңайлы. Тілегеннің қандай өлең, терме, дастан шығарғаны бүгінде белгісіз. «Тілеген ақын, молда» деген ел арасында деректер әлі де кездесуі бек мүмкін. Сүйіндіктің жеті-сегіз жас шамасында қартайып қалған Балта ақынды өз көзімен көруі, жыр-дастандарын тыңдауы болашақ ақынға ерекше әсер еткені аңғарылып тұрады. Сүйіндік жазба ақын болған. Жазған дастандарын, термелерін өзі жатқа айтумен қабат, елге де таратып отырған. «Сүйіндік молда Балта ақыннан кейін өз замандастары Мұғалтай, Мәделі, Майлықожа, Майкөт, Құлыншак, Құлмамбет, Қылышбай, Бегелі, Бектұрсын, Балқыбек, Қарқабат, тағы осылардай ірі ақындармен талай жиында бас қосқан, сұхбаттасып жүрген. Сүйіндік молда басқа ақындар сияқты, ақындықты кәсіп деп түсінбесе керек. Өлеңдерін той-жиында, тамашаға жиылған жұртқа айтып беретін болған екен. Бірақ, өшкімнен ат мінбеген, шапан кимеген. Жұрт берсе де, өзі алмайтын болған» деген Қ.Амантаев дерегінен ақынның ақындық ортасы мен болмыс тәлімі көрініп тұрады.

Алғашқы қызметін молдалықтан (имамдық) бастағанымен, 1852 жылдан бастап ағартушылық жолға түскені, онда да жәдидшіл молда болғаны, «әншейін жаназа шығаратын емес, бала

Қанлы болуы керек (Біздіңше, Қ.Амантаев ақынның туған жылы 1837 жыл деп жаңсақ кеткен секілді). Сүйіндіктің әкесі, ата-бабалары өз замандарында молда болған, сауатты һәм ағарту жолында қызмет істеген оқымысты адамдар болыпты. Міне, осы дәстүр-тәрбиені бойына мықтап сіңірген Сүйіндік те алғашқы білімін ауылындағы медреседен алған. Кейіннен ауыл балаларын оқытумен бірге, ел арасындағы ақындарға көп құлақ қойып жүреді. Кейбір ақындарды айлап, апталап үйінде де ұстайтын әке дәстүрін кейіннен өзі де жалғастырған. Оның ағайын-тумалары да момын, шаруаға мығым жандар болған. Мұның өнер жолына түсуіне нағашысының ықпалы тиген. «Жігіттің адам болмағы нағашыдан» деген нақылдың әдемі үлгісіндей, ақынның нағашысы Боралдай өзені жағасындағы Тесіктам деген жерден, Бөгөжіл еліндегі Балақаз деген датқа екен. Балақаздың өзі Сүйіндікті үш жасынан қолына алыпты. Сүйіндікті жеті жасында, 1844 жылы Байыс елінен шыққан Жорабай деген молдаға оқуға береді. Ол Жорабайдың қолынан «Әптімек», «Құран», «Шар кітап», «Сопы Алпаяр» кітаптарына қоса, Қожа Хафиз, Науаи, Физули, Фирдоуси, Фаузи Ахатбеки, Фікір Айдани сияқты ақындардың кітаптарын оқып бітірген. Хафиз, Науаи, т.б. жеке кітап ретінде оқытылуы XVIII-XIX ғасырлардағы оқыту жүйесінің өлі де терең зерттелуге тиіс екендігін көрсетсе керек. Болашақ ақын таңдау пәні секілді бұл кітаптардан соң қырық сегіз кітаптан құралған «Мұқтасардың» алғашқы төртеуін – «Кітаби тарат», «Кітаби салат», «Кітаби закят», «Кітаби никаны» осы Жорабай молдадан оқып бітіреді. Бұдан соң нағашысы Сүйіндікті Ташкент қаласына апарып, Тақтақұл деген жердегі орталау медресеге оқуға береді. Онда бір жыл оқып, елге қайтып келеді. Ташкенттегі бір жыл оқуда болған мерзімде «Мұқтасар» кітабын тәмамдапты. Мұнан соң Сүйіндік молда өз елінде біраз күн демалып, Бұқара қаласына оқу іздеп кетеді. «Ол жақта үш жыл оқып, сол кездегі «жыирма бес жылдық оқуды» бітіріп шығады. Әсірелеу ретінде айтылғанымен, дәл осы әңгімеде біраз шындықтың ұштығы бар. Қазақ балаларының ортаазиялық шәкірттерден алғыр болғаны туралы дерек, дәлелдер көп. Сүйіндіктің оқыған кітаптарының ішінен өзінің айтуымен баласы арқылы жеткен дерекке қарағанда бастыларын атауға болады. Олар «Мүшкілат Кәлиа», «Ақайд», «Шаруа Қая» сияқты кітаптар. Міне, осыдан кейін ақын «Сүйіндік молда» атанып, наку өлеңдерін алып шығатын дәрежеге жетеді. Иасауи тариқатын, «хәл ілімін» терең біліп қана қоймай, сопылықтың көу-сарынан сусындап, сопылықтағы бөденің кәмәлаттығын (Абайдағы толық адам) өрнектей алуы қайран қалдырады.

Сүйіндік молда оқуын тәмамдап, ұстаздарынан, оқытқан молдаларынан бата алып елге келеді. Сол жақта туыстары оны үйлендіреді. Боралдай өзені бойындағы Шоқай деген өлден Сапақ дегеннің Бике деген қызымен некелеседі. Сапақ та, балалары да көзі ашық, көкірегі ояу адамдар болғанға ұқсайды. Ақын Бике бәйбішесінен – Нарбек, Нарбай, Нартбай деген үш ұл, Алма, Күлсін, Зейнеп деген үш қыз, тоқалынан – Тоқберген, Үсіпбек, Нұрша, Бике – барлығы он перзент көрген. Бұлар да шаруаларына бір қос мығым, өздеріне лайық дәулеті бар адамдар болған. Артық байлық жимаған, зиялы, оқыған, өрелі екен. Өнерді биік тұтқан, мансапқұмар болмаған. Бұл қасиет Бейгелге айтқан өлеңінен де

оқытатын, жаңаша-жәдидше білім беретін молда» (Б.Кенжебаев) болғанын аңғару қиын емес. Ақынның Арыс бойына келуі, одан қайта Асаға өтуі, Бесшоқыда, Алакүшік елінде болуы сол кездегі қатты жанданған жәдидшілдер реформасына, осыған қарсы қатты өрістеген миссионерлік саясаттың ықпалы болмады ма екен деген ойға келе береміз. Бұл – келешекте өлі де терең зерделеуді қажет ететін тақырып.

Сүйіндіктің әдеби мұралары көпке дейін ел ақындарының аузынан түспей жүргенімен, кейін келе ұмытылған. Біздің қолымызда ақынның бір-талай дастандары, термелері, мысал өлеңдері бар. Сүйіндік ең әуелде «Нарқызарын» деген дастан шығарған екен. Мұнан соң «Шәмшар патша – Қарын дәу», «Әміре-Ұрлықа» деген дастандарын шығарады. Сүйіндік молда «Шәкір-Шәкіраттың» алғашқы авторы деген мәселеге де ойлана қарауымыз қажет. «Өңгі ешек», «Қарға», «Көгөршін» сияқты мысал өлеңдері де бар. Барлық шығармаларының өне бойында өріліп жататын инсан (инсанияттың кәмәлаттығы) тақырыбы идеялық ортақ сарынға айналған. XIX ғасырда Оңтүстік ақындық-аймақтық мектебіне тән дәстүрді Сүйіндік те айналып өте алмаған. Ақынның «Өңгі ешек» мысалы басқа ақындарға телініп жүр. Бұл жинаушылардың үстірттігінен орын алса керек.

...Жапанға бітер сандал бір бәйтерек,

Жігітке бақ та, дәулет, ақыл керек.

Өнерден үйрен-дағы, жирен деген,

Жігіттер құр қалмайсың болсаң зерек, – деп жырлаған ақынның осы бір шумақтарынан ақ таным-түсінігін, білім-пайымын анықтауға болады.

XIX ғасырдағы қоқандық езгі тұсында молда боп танылып, ағартушылық қызмет атқарған, бірнеше жерден мешіт салдырып, имам да болған, аса сыла, өзін ақын деп жарнамаламаған адам екендігі аңғарылады. Қазірге біздің қолымыздағы екі дастаны, бірнеше термесі, толғаулары мен мысал өлеңдері таза дидактикалық бағыт ұстанып, ахлақ мәселелеріне қатты ден қойғаны, жан саулығына аса жоғары мән бергені анық байқалады.

...Ойда – Қоқан, қырда – Орыс,

Ақсақалда билік жоқ,

Бозбалада бірлік жоқ,

Ынтымақ қылғын ағайын,

Бір өлген соң тірлік жоқ, – деп жырлаған ақын мұрасы жарыққа шығып, ұрпақтарына жол тартты.

Құдайым он сегіз мың алам (өлем) қылған,

Бұл сөзден ибрат ал, ей, мұсылман.

Хауа ана – Адам ата жұптасқан соң,

Келеді өсіп-өніп осынша жан.

Құдайым он сегіз мың жан жаратқан,

Адамды топырақтан, шайтанды оттан.

Суретін пайғамбардың нұрдан жасап,

Шығарды артық қылып адамзаттан, – деп жырланатын мысалы да, термелері де, дастандары да таза ағартушылық-дидактикалық сарында өрілген, ағартушы-ақын.

Саттар ДОСАЛЫҰЛЫ,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Әуезов атындағы
ОҚУ-дың «Абайтану» ғылыми
орталығының басшысы.